

آسیب‌شناسی فقهی معاملات فردایی ارز و طراحی ابزارهای جایگزین در چهارچوب اسلامی

حسین میثمی^۱
کامران ندیری^۲

چکیده

یکی از چالش‌های نظام اقتصادی و مالی کشور، نبود بازار رسمی مشتقات ارزی است که عموم ذینفعان (به ویژه سرمایه‌گذاران مالی یا سفته‌بازان) بتوانند معاملات خود را در این بازار انجام دهند و بانک مرکزی نیز با سیاست‌گذاری صحیح، مسئله ثبات ارزی را پیگیری کند. با توجه به اینکه در حال حاضر چنین بازاری در نظام مالی کشور موجود نیست، ساختار غیررسمی جایگزینی با عنوان: «معاملات فردایی» تشکیل شده و به صورت غیرقانونی به فعالیت مشغول است.

این تحقیق تلاش می‌کند تا ضمن موضوع‌شناسی ماهیت معاملات فردایی ارز (از طریق انجام مصاحبه شفاهی با برخی از فعالان این بازار) چالش‌های فقهی این معاملات را تبیین نموده و راهکارهای جایگزین مشخصی در چهارچوب اسلامی پیشنهاد نماید. پرسش اصلی تحقیق آن است که: «چالش‌های فقهی معاملات فردایی ارز شامل چه مواردی می‌گردد؟ و راهکارهای جایگزین در چهارچوب شرعی کدام است؟». یافته‌های تحقیق که به روش توصیفی و تحلیل محتوا بدست آمده نشان می‌دهد که می‌توان معاملات فردایی رایج را در دو قالب حقوقی تصویر کرد که عبارت‌اند از: «معامله بر روی تغییرات نرخ ارز (شرط‌بندی قیمتی)» و «تعهد طرفینی جهت انجام بیع در روز آینده بدون امکان تحویل». از منظر فقهی تصویر اول با دو چالش قمار و غرر مواجه است و تصویر دوم صرفاً با چالش قمار مواجه می‌باشد. راهکارهای جایگزین پیشنهادی این تحقیق جهت سامان‌دهی معاملات فردایی نیز شامل راهکار کوتاه‌مدت: «انجام معاملات فردایی در قالب‌های حقوقی تعهد یا صلح» و راهکار میان‌مدت: «تشکیل بازار رسمی معاملات آتی ارز در بورس کالا» می‌باشد.

واژگان کلیدی: معاملات فردایی ارز، قمار، غرر، بانکداری اسلامی، بانک مرکزی
طبقه‌بندی JEL: D53, E52

^۱. عضو هیئت عملی پژوهشکده پولی و بانکی (نویسنده مسئول)؛ meisamy1986@gmail.com
^۲. عضو هیئت علمی دانشگاه امام صادق (ع).

۱ مقدمه

«بازار مشتقات ارزی» یکی از بازارها و نهادهای مفقوده در نظام پولی و مالی کشور می‌باشد که نبود آن هزینه‌های گوناگونی برای تولیدکنندگان، سیاست‌گذاران، سرمایه‌گذاران مالی (سفته‌بازان) و غیره ایجاد کرده است. هدف اصلی این بازار شفاف‌سازی مسیر آتی قیمت ارز و مدیریت ریسک حاصل از نوسانات احتمالی نرخ ارز در آینده می‌باشد.

با توجه به اینکه نیاز عموم ذینفعان به معاملات مشتقه ارزی نیازی کاملاً واقعی می‌باشد، در خلا بازار رسمی مشتقات ارزی ساختارهای جایگزین غیررسمی در اقتصاد کشور شکل گرفته است که «بازار معاملات فردایی» یکی از مهمترین آنها محسوب می‌شود. در این بازار غیررسمی و غیرقانونی، ذینفعان به پیش‌بینی قیمت ارز در روز آینده و انجام معامله بر روی این پیش‌بینی‌ها مشغول می‌باشند.

این تحقیق تلاش می‌کند تا ضمن مستند نمودن تجربه ماهیت حقوقی معاملات فردایی ارز (از طریق انجام مصاحبه شفاهی با برخی از ذینفعان این بازار) ماهیت حقوقی این معاملات را از منظر ضوابط فقه اسلامی مورد ارزیابی قرار داده و راهکارهای جایگزین مرتبط را نیز ارائه کند. بر این اساس، پرسش اصلی تحقیق آن است که: «چالش‌های فقهی معاملات فردایی ارز شامل چه مواردی می‌گردد؟ و راهکارهای جایگزین در چهارچوب شرعی کدام است؟».

ساختار تحقیق بدین صورت است که پس از این مقدمه، ابتدا ماهیت و ضرورت بازار مشتقات ارزی و سپس انواع ابزارهای مشتقه مورد بحث قرار می‌گیرد. در ادامه تجربه و ماهیت حقوقی معاملات فردایی ارز در بازار غیررسمی تبیین شده و از منظر فقهی تحلیل می‌شود. طراحی راهکارهای جایگزین اسلامی جهت سامان‌دهی معاملات فردایی ارز در قسمت بعد مورد بحث قرار خواهد گرفت. بخش پایانی نیز به جمع‌بندی و نتیجه‌گیری اختصاص می‌یابد.

۲ ماهیت ابزارهای مشتقه

در دانش مالی، «ابزار مشتقه»^۱ قراردادی است که ارزش خود را از عملکرد یک «موجودیت پایه»^۲ که معمولاً یک دارایی است، دریافت می‌کند. شاخص‌های گوناگون و نرخ بهره، نمونه‌هایی از این موجودیت پایه به حساب می‌آیند. ابزارهای مشتقه در کنار سهام و اوراق بدهی، سه مورد از مهمترین ابزارهای مالی را تشکیل می‌دهند (فرهنگ لغات پالگریو^۳، ۲۰۱۶، ص. ۲۰۱).

¹ a derivative instrument

² underlying entity

³ Palgrave Dictionary

۳ ضرورت و کارکردهای بازار مشتقات ارزی

در بازارهای پولی و مالی متعارف، ابزارهای مشتقه کارکردهای بسیار مهمی دارند و به دلیل همین کارکردها، به صورت گسترده مورد استقبال سرمایه‌گذاران، بانک‌های تجاری، بانک‌های مرکزی و غیره، واقع شده‌اند. در ادامه به برخی از مهمترین این کارکردها اشاره می‌شود^۱.

۳/۱ پوشش ریسک نوسانات ارزی برای سرمایه‌گذاران و تولیدکنندگان

ریسک و عدم اطمینان، یکی از امور جدا نشدنی فعالیت‌های اقتصادی است. در واقع، همه کسانی که مالک یک یا چند نوع دارایی هستند و قصد انجام فعالیت‌های اقتصادی را دارند، با پدیده ریسک مواجه‌اند. اگر چه برخی افراد ریسک‌پذیر هستند و با ورود به عرصه‌های پر مخاطره، قصد دستیابی به موقعیت‌های استثنایی و سود بالا را دارند، اما می‌توان گفت بیشتر انسان‌ها مایلند ریسک فعالیت‌های خود را به حداقل ممکن برسانند؛ هر چند سود کمتری نصیب آنان شود. با ورود در قراردادهای مشتقه، سرمایه‌گذاران از اطمینان نسبی برخوردار می‌شوند و با خیال راحت، برای تولید آینده برنامه‌ریزی می‌کنند. این ویژگی را می‌توان مزیت اصلی ابزارهای مشتقه به حساب آورد (معصومی‌نیا، ۱۳۸۹، ص. ۴۳).

البته نباید فراموش کرد که ماهیت بازار مشتقه، بازی با جمع صفر است؛ یعنی همواره سود یک معامله‌گر، به معنای زیان معامله‌گر دیگر است؛ لذا همه معامله‌گران تلاش می‌کنند با اطلاعات کافی و دریافت مشورت‌های کارشناسی مناسب، به انعقاد قرارداد اقدام کنند.

علاوه بر این، هزینه خطر در بازار مشتقه (نسبت به بازارهای نقدی) بسیار کمتر است. در واقع، خریداران و فروشندگان در این بازار، با ضرر احتمالی پایین و نسبتاً مشخص روبه‌رو هستند. برخلاف بازارهای نقدی که میزان خسارت از قبل معلوم نیست و ممکن است بسیار بالا باشد؛ تا حدی که حتی اصل سرمایه را از بین ببرد. به عنوان مثال، مشتری برای خرید مقدار معینی ارز، باید بهای آن را (که مبلغ زیادی است) به طور کامل پرداخت کند؛ اما برای خرید اوراق مشتقه، پرداخت مبلغ اندکی (نسبت به ارزش دارایی پایه قرارداد) کافی است (معصومی‌نیا و سیدی‌نیا، ۱۳۸۹، ص. ۱۱).

ابزارهای مشتقه می‌توانند بر روی دارایی‌های مختلفی طراحی شوند که ارز، یکی از مهمترین آنها را شکل می‌دهد. وجود ابزارهای مشتقه ارزی به پوشش ریسک سرمایه‌گذاران کمک شایانی می‌کند. در واقع، پوشش ریسک نوسان نرخ ارز، همواره یکی از دغدغه‌های جدی سرمایه‌گذاران را شکل می‌دهد. زیرا وجود بازار مشتقه ارزی (در کنار بازار فیزیکی ارز)، می‌تواند ریسک نوسانات نرخ ارز را تقلیل داده و سرمایه‌گذاران (شامل واردکنندگان و صادرکنندگان) را در مقابل نوسانات قیمت ارز، به نحوی بیمه کند. به عبارت دیگر، در بازار مشتقات ارزی، ریسک تغییرات نرخ ارز مورد خرید و فروش افراد ریسک‌پذیر و ریسک‌گریز واقع می‌شود و

^۱ مباحثی که در این تحقیق در موضوع شناسی ابزارهای مشتقه مطرح می‌شود، بسیار مختصر و در حد نیازهای این تحقیق است. مباحث تکمیلی را می‌توان در سایر منابع پیگیری نمود.

اشخاص گروه دوم، می‌توانند با پرداخت مبلغی مشخص، فعالیت اقتصادی خود را بیمه کنند (میسنر^۱، ۲۰۱۵، ص. ۴۵).

۳/۲ زمینه‌سازی کشف قیمت‌های آتی ارز

یکی از نگرانی‌هایی که همواره در اقتصادهای در حال توسعه وجود دارد، پیش‌بینی صحیح قیمت ارز در آینده است. در نبود بازار مشتقه ارزی، اشخاصی حقیقی و حقوقی که احساس می‌کنند قیمت ارز در آینده افزایش خواهد یافت، تلاش خواهند کرد با خرید نقدی ارز و ذخیره کردن آن، از سود فروش آنها در آینده برخوردار شوند. این کار می‌تواند تعادل بازار ارز را به صورت منفی تحت تاثیر قرار دهد. اما با وجود بازار مشتقه ارزی با تنوع کافی در سررسید، امکان مشاهده پیش‌بینی عموم ذینفعان بازار از قیمت‌های آتی ارز فراهم شده و اشخاص علاقه‌مند به کسب سود، می‌توانند به جای خرید نقدی ارز، با مبالغ بسیار کمتری نسبت به خرید ابزارهای مشتقه اقدام ورزند (رضایی و اکبری، ۱۳۹۲، ص. ۸).

۳/۳ کاهش معاملات بازار غیررسمی ارزی

به دلیل آنکه نیاز به بازار مشتقه ارزی یک نیاز واقعی است، نبود بازار رسمی مشتقات ارزی منجر می‌شود بازار غیررسمی مشتقات ارزی شکل بگیرد. طبعاً حضور اشخاص نیازمند در این بازار، با هزینه‌های زیادی همراه بوده و به دلیل شفاف نبودن معاملات در آن، امکان سودجویی در این بازار غیررسمی بسیار زیاد است. لذا، تشکیل بازار مشتقه ارزی رسمی، می‌تواند به تدریج معاملات بازار غیررسمی را به بازار رسمی انتقال دهد.

۳/۴ تعمیق بازار مالی

با توجه به بازاری بودن تمامی انواع ابزارهای مشتقه، توسعه استفاده از این دسته از ابزارها در بازار سرمایه، می‌تواند به تعمیق هر چه بیشتر این بازار منجر شود. در واقع، ابزارهای مشتقه می‌توانند به نیازهای گروه مهمی از سرمایه‌گذاران پاسخ دهند و به همین دلیل انتظار می‌رود استقبال از آنها بالا باشد. علاوه بر این، وجود بازار ابزارهای مشتقه ارزی با تنوع کافی، می‌تواند به افزایش تعداد معاملات منجر شود که دلیل اصلی این مسئله، پائین بودن قیمت ابزارهای مشتقه ارزی، در مقایسه با دارایی پایه (ارز) است. این موضوع می‌تواند به تعمیق هر چه بیشتر بازار سرمایه کمک کند.

۳/۵ زمینه‌سازی ورود تولیدکنندگان و سرمایه‌گذاران خارجی

بدون شک یکی از مشکلات اساسی پیش‌روی تولیدکنندگان و سرمایه‌گذاران خارجی برای ورود در بازار سرمایه هر کشوری، مسئله تغییرات نرخ ارز است. چرا که سرمایه‌گذار خارجی همواره با این نگرانی مواجه است که به دلیل تغییرات نرخ ارز، کسب و کارش به صورت منفی تحت تاثیر قرار گیرد. بر این اساس، وجود

¹ Meissner

بازار مشتقات ارزی می‌تواند انگیزه سرمایه‌گذاران خارجی جهت ورود سرمایه‌های نقدی و غیرنقدی را تقویت کند.

۴ انواع ابزارهای مشتقه ارزی

هر چند در بازارهای مالی نوین انواع گوناگونی از ابزارهای مشتقه توسعه پیدا کرده‌اند، اما سه مورد از اصلی‌ترین آنها عبارت‌اند از: قراردادهای آتی ارزی^۱، قراردادهای اختیار معامله ارزی^۲ و قراردادهای تهاوتر (سواپ) ارزی^۳. در ادامه به تبیین مختصر این ابزارها پرداخته می‌شود.^۴

۴/۱ قراردادهای آتی ارزی

در این قرارداد، طرفین معامله متعهد می‌شوند که در تاریخ مشخصی در آینده، مقدار مشخصی از دو نوع ارز گوناگون را با نرخ توافقی مربوط به قیمت‌های آتی، مبادله کنند. علاوه بر این، تعهد می‌کنند در خلال مدت قرارداد، مبلغی را نزد اتاق پایاپای به‌صورت ودیعه قرار دهند تا در صورت تغییر ارزش ارزهای مورد توافق، اتاق پایاپای به تسویه روزانه تفاوت‌های موجود بین نرخ‌ها بپردازد (شعبانی و بهاروندی، ۱۳۸۹، ص. ۴). منعفت این قرارداد برای طرفین معامله، پوشش کامل ریسک تغییرات نرخ ارز است. زیرا فروشنده ارز می‌داند که در زمان مشخصی در آینده می‌تواند ارز خود را به قیمت مشخصی به خریدار بفروشد. خریدار نیز اطمینان دارد که در سررسید، می‌تواند ارز مورد نیاز خود را به قیمت مشخص شده خریداری کند.

۴/۲ قراردادهای اختیار معامله ارزی

اختیار معامله ارزی، قراردادی دوطرفه بین خریدار و فروشنده است که براساس آن خریدار قرارداد، حق دارد که مقدار معینی از ارز مندرج در قرارداد را با قیمت معین و در زمانی مشخص بخرد یا بفروشد. در واقع، دو طرف توافق می‌کنند که در آینده معامله‌ای انجام دهند (سیمپسون^۵، ۲۰۱۵، ص. ۲۳۵). در این قرارداد، خریدار اختیار معامله در ازای پرداخت مبلغی معین، حق خرید یا فروش دارایی مندرج در قرارداد را در زمانی مشخص (با قیمتی که هنگام بستن قرارداد تعیین شده)، به دست می‌آورد. از طرف دیگر، فروشنده قرارداد اختیار معامله، در مقابل اعطای این حق به خریدار (با دریافت مبلغی معین)، متعهد به فروش دارایی مذکور است.

چنانکه از تعریف قرارداد اختیار معامله ارزی پیداست، دارنده قرارداد (خریدار) در اعمال حق خود مختار است و هیچ تعهد و الزامی ندارد. از این رو، در صورت صرف‌نظر از اجرای قرارداد، صرفاً مبلغ کمی را که در

¹ Currency Futures Contracts

² Currency Options Contracts

³ Currency Swap Contracts

^۴ لازم به ذکر است که چون ابزار مشتقه آتی (Futures) الگوی تکامل یافته و استاندارد فوروارد (Forward) محسوب می‌شود، لذا در این قسمت نیازی به بررسی فوروارد به صورت مستقل وجود ندارد.

⁵ Simpson

ازای خرید حق پرداخته است، از دست می‌دهد. از طرف دیگر، فروشنده در صورت درخواست خریدار، متعهد به اجرای قرارداد است.

نکته مهم در رابطه با قرارداد اختیار ارزی، مزیت آن نسبت به قرارداد آتی ارزی است. زیرا بر خلاف قرارداد آتی که خریدار نسبت به انجام معامله تعهد دارد، در قرارداد اختیار، خریدار تعهدی به انجام معامله نداشته و دارای حق انتخاب است. یعنی می‌تواند با در نظر گرفتن مجموع شرایط، نسبت به اعمال یا عدم اعمال حق خود تصمیم بگیرد (ساندرز و کورنت^۱، ۲۰۱۵، ص. ۲۳۱).

۴/۳ قراردادهای تهاتر (سوآپ) ارزی

تهاتر یا سوآپ ارزی، یک قرارداد مالی است که در آن طرفین اصل و فرع یک نوع ارز را با اصل و فرع ارزی دیگر معاوضه می‌کنند و در زمانی دیگر (سررسید)، وجوه مبادله شده به طرفین مسترد می‌گردد (معصومی‌نیا، ۱۳۸۹، ص. ۳۲۵).

بر این اساس، قرارداد تهاتر ارزی دارای برخی ویژگی‌های کلیدی است که آن را از سایر انواع ابزارهای مشتقه ارزی متفاوت می‌کند. برخی از مهمترین این ویژگی‌ها عبارت‌اند از: متفاوت بودن واحد ارزی طرفین معامله، معاوضه همزمان جریان‌های نقدی دو نرخ ارز متفاوت، معاوضه اصل سرمایه در ابتدا و انتهای قرارداد، طولانی بودن مدت قراردادها (سررسید قراردادهای سوآپ، به طور معمول بین سه تا پنج سال است) و نهایتاً معادل بودن با انتشار اوراق قرضه در یک واحد ارزی خاص (مثلاً ریال) و سرمایه‌گذاری آن در واحد ارزی متفاوت (مثلاً دلار) (سیمپسون، ۲۰۱۵، ص. ۲۰۵).

۵ تجربه و ماهیت حقوقی معاملات فردایی ارز در بازار غیررسمی

با توجه به اینکه در نظام پولی و بانکی کشور معاملات آتی ارز به رسمیت شناخته نمی‌شود و بر اساس مقررات و ضوابط بانک مرکزی انجام این فعالیت‌ها غیرقانونی است، در سال‌های اخیر بازاری غیررسمی در اقتصاد کشور تشکیل شده است که اصطلاحاً بازار معاملات فردایی نام دارد.

منظور از معاملات ارزی فردایی، مبادلاتی است که در آن ذینفعان بازار ارز در پایان یک روز معاملاتی، در رابطه با قیمت ارز در روز آینده با یکدیگر وارد معامله می‌شوند و بر اساس پیش‌بینی‌هایی که از نرخ ارز در روز آینده دارند، تعهداتی طرفینی را بر عهده می‌گیرند. در واقع تلاش می‌کنند تا با پیش‌بینی صحیح نرخ ارز در روز آینده، به سود مرتبط دست پیدا کنند و طبعاً زیان ناشی از پیش‌بینی ناصحیح خود را نیز می‌پردازند.

تجربه عملی معاملات مذکور که به طور عمده در سبزه میدان و خیابان فردوسی انجام می‌شود^۲، بدین صورت است که مجموعه‌ای از افراد دارای اعتبار نسبت به تشکیل یک گروه جهت انجام معاملات فردایی اقدام

¹ Saunders and Cornett

^۲ لازم به ذکر است که با توجه به غیرقانونی بودن این فعالیت‌ها، مستندات علمی زیادی در تبیین ماهیت معاملات فردایی وجود ندارد. بر این اساس، محتوای این قسمت بر اساس **مصاحبه‌های شفاهی** انجام شده با برخی از ذینفعان معاملات فردایی تدوین شده است.

بیست و هشتمین همایش سالانه سیاست‌های پولی و ارزی اصلاحات ساختاری برای ثبات مالی

تهران، مرکز همایش‌های بین‌المللی صدا و سیما - ۲۹ و ۳۰ خرداد ۱۳۹۷

می‌کنند و یک نفر به عنوان سرگروه تعیین می‌شود. تعداد اعضای هر گروه معمولاً بین ۲۰ تا ۵۰ نفر می‌باشد که زیر نظر سرگروه به مبادله دلار فردایی با یکدیگر می‌پردازند.

سرگروه جهت بالا بردن تضمین معاملات و پرداخت غرامت در صورت انجام پیش‌بینی نادرست (که اصطلاحاً تاوان نامیده می‌شود) متناسب با سقف فعالیت مورد تقاضای عضو، از وی چک تضمین (اصطلاحاً چک گارانتی) دریافت می‌کند. به عنوان مثال، اگر عضو تقاضای معامله بالای یک میلیون دلار (اصطلاحاً بالای یک خط) را داشته باشد، باید چک تضمین به مبلغ بالاتری بپردازد.

جهت انجام معاملات فردایی ارز، معمولاً در پایان یک روز کاری طرفین معامله بر اساس پیش‌بینی خود از قیمت ارز در روز آینده، با یکدیگر معامله می‌کنند و در پایان روز کاری آتی (معمولاً ساعت ۱۵) تسویه انجام می‌شود. در واقع، هر طرفی که پیش‌بینی ناصحیح انجام داده بود باید تفاوت نرخ واقعی ارز در روز آینده و نرخ پیش‌بینی شده را به عنوان غرامت (اصطلاحاً تاوان) به طرف مقابل بپردازد. فردی هم که به هر دلیل از پرداخت تاوان خودداری کند، از گروه (و طبعاً از بازار) اخراج خواهد شد و اعتبارش جهت انجام معاملات فردایی از بین خواهد رفت.

در این دسته از معاملات ارزی، هیچ نوع متن قرارداد مکتوبی بین طرفین امضا نمی‌شود و توافقات به صورت حضوری یا تلفنی صورت می‌پذیرد. همچنین، تحویل ارز هیچگونه موضوعیتی برای طرفین ندارد و در عمل هم بر اساس اظهارات فعالان بازار، حتی یک مورد هم مشاهده نشده است که این معاملات به تحویل ارز منجر شده باشد.

با توجه به اینکه هدف این مقاله تحلیل فقهی این دسته از معاملات است، دستیابی به موضوع‌شناسی صحیح در رابطه با ماهیت حقوقی این معاملات از اهمیت بسیاری برخوردار می‌باشد. به عبارت دیگر، لازم است تصویر حقوقی صحیح و دقیقی از این معاملات ایجاد شود تا بتوان حکم‌شناسی فقهی را متناسب با این موضوع‌شناسی تبیین کرد.

بر این اساس اگر از منظر حقوقی به این معاملات نگاه شود، به نظر می‌رسد از مجموع شواهد و قرائن دو احتمال یا دو تصویر حقوقی در رابطه با معاملات فردایی ارز قابل تصور است که در این قسمت به تبیین آنها پرداخته می‌شود.

۵/۱ تصویر حقوقی اول: معامله بر روی تغییرات نرخ ارز (شرط‌بندی قیمتی)

در این تصویر حقوقی طرفین هیچ تعهدی جهت انجام بیع در روز آینده به یکدیگر نمی‌دهند، بلکه بر روی تغییرات نرخ دلار شرط‌بندی می‌کنند. به عبارت دقیق‌تر، در این تصویر طرفین معامله ریسک نوسان قیمت ارز را پوشش می‌دهند. در واقع هر یک از طرفین معامله که پیش‌بینی ناصحیح انجام دهد، موظف است به اندازه خطا در پیش‌بینی نرخ فردایی ارز، به طرف مقابل تاوان بپردازد.

مثلاً اگر قیمت ارز در پایان روز جاری ۶۳۰۰ تومان باشد، طرف اول (که انتظار ثبات یا کاهش قیمت را دارد) اعلام می‌کند که فردا ساعت ۱۵، قیمت دلار کمتر از ۶۵۰۰ تومان خواهد بود. طرف دوم (که انتظار افزایش قیمت را دارد) را دارد نیز اعلام می‌کند که قیمت دلار بالاتر از ۶۵۰۰ تومان خواهد بود.

بیست و هشتمین همایش سالانه سیاست‌های پولی و ارزی اصلاحات ساختاری برای ثبات مالی

تهران، مرکز همایش‌های بین‌المللی صدا و سیما - ۲۹ و ۳۰ خرداد ۱۳۹۷

حال در ساعت ۱۵ روز آینده، اگر قیمت دلار در بازار هر عددی کمتر از ۶۵۰۰ تومان باشد، طرف دوم باید به اندازه مابه‌التفاوت تاوان به طرف اول بپردازد (به دلیل خطا در پیش‌بینی نرخ ارز). در مقابل اگر در ساعت ۱۵ روز آینده قیمت دلار هر عددی بالاتر از ۶۵۰۰ تومان باشد، طرف اول باید به اندازه مابه‌التفاوت تاوان به طرف دوم بپردازد.

۵/۲ تصویر حقوقی دوم: تعهد طرفینی جهت انجام بیع در روز آینده بدون امکان تحویل

در این تصویر طرفین معامله فردایی ارز، به یکدیگر جهت انجام بیع در روز آینده تعهد می‌دهند. به این معنی که فروشنده ارز فردایی متعهد می‌شود تا در پایان روز کاری آتی، مقدار معینی از یک ارز خارجی را به قیمتی که در زمان حال تعیین می‌شود، بفروشد. در مقابل، خریدار ارز فردایی متعهد می‌شود که ارز مذکور را در زمان تعیین شده (با قیمت مذکور) خریداری کند.

مثلاً اگر قیمت ارز در پایان روز جاری ۶۳۰۰ تومان باشد، فروشنده (که انتظار ثبات یا کاهش قیمت را دارد) اعلام می‌کند که فردا ساعت ۱۵، مقدار ۱۰۰۰ دلار ارز به قیمت ۶۵۰۰ تومان به خریدار (که انتظار افزایش قیمت را دارد) خواهد فروخت. خریدار نیز اعلام می‌کند که فردا ساعت ۱۵ مقدار ۱۰۰۰ دلار به قیمت ۶۵۰۰ از فروشنده خریداری خواهد کرد.

حال در ساعت ۱۵ روز آینده، اگر قیمت دلار در بازار هر عددی کمتر از ۶۵۰۰ تومان باشد، فروشنده می‌تواند دلار خود را به قیمت ۶۵۰۰ (بالاتر از قیمت بازار) به خریدار بفروشد و به اندازه مابه‌التفاوت بین دو نرخ از سود برخوردار شود. مقدار سود نیز هیچگونه سقفی ندارد و ممکن است هر میزان باشد. در این حالت فروشنده فردایی ارز از سود برخوردار خواهد شد و خریدار ضرر خواهد کرد (تاوان می‌پردازد).

در مقابل اگر در ساعت ۱۵ روز آینده قیمت دلار هر عددی بالاتر از ۶۵۰۰ تومان باشد، خریدار می‌تواند دلار خود را به قیمت ۶۵۰۰ (کمتر از قیمت بازار) از فروشنده خریداری کند و به اندازه مابه‌التفاوت بین دو نرخ، از سود برخوردار شود. در این حالت خریدار فردایی ارز از سود برخوردار خواهد شد و فروشنده ضرر خواهد کرد (تاوان می‌پردازد).

همچنین در این معاملات به لحاظ عرفی تحویل ارز به طرف معامله هیچگونه موضوعیتی ندارد و هیچیک از طرفین نمی‌تواند طرف دیگر را ملزم به تحویل ارز فیزیکی نماید. به عبارت دیگر، طرفین معامله از ابتدا می‌دانند که تحویل فیزیکی ارز (حتی در صورت درخواست یکی از طرفین) الزامی نبوده و تسویه به صورت نقدی و به اندازه مابه‌التفاوت انجام خواهد شد.

۶ تحلیل فقهی معاملات فردایی ارز

از منظر قانونی معاملات فردایی ارز به صورت کلی غیرمجاز است. در واقع، طبق ماده ۱۳ مقررات ناظر بر عملیات ارزی صرافی‌ها، انجام هرگونه معاملات فردایی توسط اشخاص حقیقی و حقوقی ممنوع است. همچنین، به استناد ماده ۱۵ همین مقررات، متخلفین به استناد قانون پولی و بانکی کشور، قانون تنظیم بازار غیر متشکل پولی، قانون اخلاص در نظام اقتصادی و قانون مبارزه با قاچاق کالا و ارز، تحت تعقیب قرار خواهند

بیست و هشتمین همایش سالانه سیاست‌های پولی و ارزی اصلاحات ساختاری برای ثبات مالی

تهران، مرکز همایش‌های بین‌المللی صدا و سیما - ۲۹ و ۳۰ خرداد ۱۳۹۷

گرفت. با این حال با توجه به اینکه این معاملات عملاً در بازار مالی کشور در حال انجام است، به نظر می‌رسد تحلیل آنها از منظر فقهی دارای اهمیت است.

اگر از منظر فقهی به دو تصویر حقوقی ذکر شده از معاملات فردایی ارز نگاه شود، به نظر می‌رسد هر دوی این تصاویر ساختارها و تاسیس‌های حقوقی جدیدی هستند که لازم است در چهارچوب اصل آزادی و لزوم قراردادها (در فقه اسلامی) و ماده ۱۰ قانون مدنی تحلیل شوند. به عبارت دیگر، نمی‌توان آنها را در زمره عقود متعارف و سنتی مانند: مرابحه، اجاره و غیره تحلیل کرد و باید آنها را عقود جدید در نظر گرفت.

البته هر چند اصل آزادی قراردادها در فقه اسلامی و قانون مدنی پذیرفته شده، اما این آزادی مقید به چهارچوب مشخصی است که همان ضوابط عمومی قراردادها مانند: ممنوعیت ربا، ضرر، غرر و قمار می‌گردد. در واقع، تمامی عقود جدید لازم است ضوابط عمومی قراردادها را تامین کنند. بر این اساس، به نظر می‌رسد در معاملات فردایی ارز دو اصل ممنوعیت قمار و ممنوعیت غرر نیازمند بررسی دقیق‌تر است و سایر اصول (مانند: ممنوعیت ربا) چندان محل بحث نمی‌باشد. در ادامه به تحلیل معاملات فردایی از منظر دو اصل مذکور پرداخته می‌شود.

۶/۱ قماری بودن معامله (بازی با غیر آلات قمار همراه با راهنه)

اولین چالشی که در رابطه با معاملات فردایی ارز می‌تواند مطرح شود، قماری بودن این معاملات است. در ادامه به تبیین این موضوع پرداخته می‌شود.

۶/۱/۱ ماهیت قمار و دلایل ممنوعیت آن

به لحاظ لغوی، برخی از لغت‌دانان عرب قمار را به راهنه و گرو گذاردن (زبیدی، ۱۴۱۴ق.، ص. ۵۶)، عده‌ای بازی با وسایل مخصوص قمار مانند نرد (طریحی، ۱۴۱۶ق.، ج. ۲، ص. ۶۷) و عده‌ای نیز به معنای اسم ذات یعنی آلات مخصوص قمار (ابن اثیر، ۱۴۱۰ق.، ص. ۷۷) تعبیر کرده‌اند.

خداوند متعال در سه آیه از آیات قرآن (سوره بقره، آیه ۲۱۹ و سوره مائده، آیات ۹۰ و ۹۱) به مقوله قمار می‌پردازد. خداوند در آیه ۲۱۹ سوره بقره می‌فرماید: «در باره شراب و قمار از تو سؤال می‌کنند: بگو در آنها گناه و زیان بزرگی است و منافعی (از نظر مادی) برای مردم در بردارد؛ ولی گناه آنها از نفع‌شان بیشتر است^۱». در دو آیه دیگر نیز، قمار یکی از تلاش‌ها و راه‌های شیطان برای ایجاد کینه و دشمنی بین مردم و همچنین یکی از عوامل غفلت انسان از یاد خداوند متعال شناخته شده است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق.، ج. ۵، ص. ۲۳۴).

دقت در آیات مذکور نشان می‌دهد که در هر سه آیه شریفه، واژه «قمار» به صراحت بیان نشده، بلکه واژه «میسر» (نوع خاصی از قمار که در بین عرب جاهلی رایج بوده) به کار رفته است. اما اهل لغت، مفسرین و فقها (به تبع روایات) آن را به قمار معنا کرده‌اند. بر این دیدگاه در تفاسیر نیز تأکید شده است و لذا مفسرین

^۱ «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ وَمَنْفَعٌ لِلنَّاسِ وَإِثْمُهُمَا أَكْبَرُ مِنْ نَفْعِهِمَا».

بیست و هشتمین همایش سالانه سیاست‌های پولی و ارزی اصلاحات ساختاری برای ثبات مالی

شیعه و سنی بر این باورند که اگرچه «میسر» در ابتدا به نوع خاصی از قمار گفته می‌شد، اما بعداً در معنای مطلق قمار به کار رفت (مراغی، ۱۴۱۷ ق.، ج. ۲، ص. ۴۱).

در روایات نیز به مقوله حرمت قمار توجه زیادی شده است. به عنوان مثال، فضل‌بن شاذان نقل می‌کند که امام رضا (ع) در نامه‌ای که به مأمون نوشته بود، گناهان کبیره را نام برده و از جمله آنها قمار را متذکر می‌شود و می‌فرماید: «ایمان عبارت است از ادای امانت و اجتناب از تمام گناهان کبیره که عبارت است از ... و میسر که همان قمار است» (عاملی، ۱۴۰۹ ق.، ج. ۱۵، ص. ۳۲۹). در حدیثی دیگر جابر جعفی از امام باقر (ع) نقل می‌کند که فرمود: «هنگامی که آیه ۹۰ سوره مائده بر پیامبر اکرم (ص) نازل شد، از آن حضرت در مورد میسر سؤال شد. حضرت در پاسخ فرمودند: میسر عبارت است از هر آنچه با آن قمار می‌شود؛ حتی بازی با استخوان و گردو که بچه‌ها انجام می‌دهند» (عاملی، ۱۴۰۹ ق.، ج. ۱۵، ص. ۱۶۵).

۶/۱/۲ انواع قمار در فقه اسلامی

مشابه اختلافاتی که در تعریف معنای لغوی قمار وجود دارد، در تبیین معنای اصطلاحی نیز میان فقها اختلاف مشاهده می‌شود. البته اصل حرمت قمار در شریعت اسلام از مسلمات فقهی به شمار می‌رود و کسی در این جهت تردیدی ندارد، اما در تعیین جزئیات و حدود آن اختلاف وجود دارد. در مجموع می‌توان گفت مشهور فقها سه حالت را در زمره حرمت قمار مطرح نموده‌اند که همگی آنها حرام است. این سه حالت عبارت است از (انصاری، ۱۴۰۶ ق.، ج. ۱، ص. ۳۷۵):

- الف- بازی با وسایل (آلات) مخصوص قمار مانند نرد، چه با شرط‌بندی (مراهنه) باشد و چه بدون آن؛
- ب- بازی با غیروسایل (آلات) مخصوص قمار با شرط‌بندی؛ و
- پ- بازی با غیروسایل (آلات) مخصوص قمار بدون شرط‌بندی.

۶/۱/۳ انطباق قمار بر معاملات فردایی ارز

سوالی که در اینجا مطرح می‌شود آن است که آیا معاملات فردایی ارز مصداق قمار هستند؟ در پاسخ به این سوال لازم است هر یک از دو تصویر حقوقی ذکر شده از این معاملات در قسمت‌های قبل، به صورت مستقل مورد بررسی واقع شود.

قماری بودن تصویر حقوقی اول یعنی: «معامله بر روی تغییرات نرخ ارز (شرط‌بندی قیمتی)» واضح است. زیرا در این تصویر طرفین معامله بر روی یک امر کاملاً تصادفی و شانسی یعنی نرخ ارز در روز آینده به معامله می‌پردازند و هر یک از آنها موظف است در صورت خطا، تاوان مشخصی به طرف مقابل بپردازد. بنابراین در اینجا هیچ نوع فعالیت واقعی اقتصادی اتفاق نمی‌افتد و صرفاً بر روی متغیری تصادفی (بدون قابلیت قبض و اقباض) شرط‌بندی صورت می‌پذیرد.

بنابراین به نظر می‌رسد تصویر حقوقی اول از معاملات فردایی مصداق کاملی از معاملات قمار باشد. در واقع این نوع معاملات از نوع: «بازی با غیروسایل (آلات) مخصوص قمار با شرط‌بندی» محسوب می‌شود که از منظر فقه اسلامی مردود است.

بیست و هشتمین همایش سالانه سیاست‌های پولی و ارزی اصلاحات ساختاری برای ثبات مالی

تهران، مرکز همایش‌های بین‌المللی صدا و سیما - ۲۹ و ۳۰ خرداد ۱۳۹۷

اما در رابطه با تصویر حقوقی دوم: «تعهد طرفینی جهت انجام بیع در روز آینده بدون امکان تحویل»، شاید در نگاه اول این طور به نظر برسد به دلیل اینکه این معاملات مبتنی بر عقد بیع می‌باشد، نمی‌توان آن را قماری دانست؛ زیرا طرفین معامله در سررسید نسبت به خرید و فروش یک کالای واقعی اقتصادی (ارز) اقدام می‌کنند.

با این حال اماراتی (قرائنی) وجود دارد که این برداشت را با چالش مواجه می‌سازد که مهمترین آنها نبود امکان تحویل است. توضیح آنکه اگر طرفین معامله حقیقتاً قصد بیع داشته باشند، لازم است اولاً امکان تحویل برای طرفین وجود داشته باشد و ثانیاً، طرفین در زمان انجام قرارداد در رابطه با جزئیات تحویل ارز توافق داشته باشند؛ مثلاً مکان و شیوه تحویل ارز را در قرارداد تبیین کنند.

با این حال در عمل به هیچ عنوان نه امکان تحویل در این معاملات در نظر گرفته می‌شود و نه اینکه در رابطه با جزئیات تحویل توافقی صورت می‌گیرد. بنابراین، مثلاً اگر در سررسید یکی از طرفین معامله از طرف مقابل ارز فیزیکی طلب کند (نه مابه‌التفاوت قیمتی) از سوی طرف دیگر معامله و عرف بازار مورد انتقاد قرار خواهد گرفت؛ زیرا این خواسته، خارج از قواعد ضمنی قرارداد محسوب می‌شود.

به لحاظ فقهی، به نظر می‌رسد در اینجا صرفاً لفظ بیع وجود دارد و بیع واقعی و شرعی صورت نمی‌گیرد. زیرا امکان دریافت کالا جزو ماهیت قرارداد بیع است و اگر در قرارداد بیع اساساً امکان تحویل مورد معامله وجود نداشته باشد (و شرایط تحویل مشخص نگردد) این معامله با چالش فقهی مواجه خواهد بود (موسوی خمینی، ۱۴۱۶ق، ج. ۱، ص. ۴۴).

بر این اساس به نظر می‌رسد با در نظر گرفتن امارات و قرائن، تصویر دوم نیز به نحوی با چالش قمار مواجه می‌باشد. یعنی طرفین در واقع ارزی معامله نکرده‌اند؛ بلکه بر روی تغییرات قیمت آن (که متغیری تصادفی است) معامله انجام شده و به همین دلیل شبهه قمار در رابطه با این حالت نیز قابل تصور است.

۶/۲ غرری بودن معامله (مبهم و تصادفی بودن عوض و معوض)

چالش دیگری که در رابطه با معاملات فردایی ارز می‌تواند مطرح شود، غرری بودن این معاملات است. در ادامه به تبیین این موضوع پرداخته می‌شود.

۶/۲/۱ ماهیت غرر و دلایل ممنوعیت آن

غرر واژه‌ای عربی است که معانی مختلفی چون خطر، خدعه، در معرض هلاک افتادن، فریب خوردن و غیره دارد. اما به نظر می‌رسد اصلی‌ترین معنای لغوی که می‌توان برای غرر ارائه داد «خدعه» است (موسوی خمینی، ۱۴۲۱ق، ج. ۳، ص. ۳۷). به لحاظ اصطلاحی نیز در فقه اسلامی، به معامله‌ای که در آن نوعی از خدعه یا خطر وجود داشته باشد، معامله غرری گفته می‌شود. فقها از این قاعده در موارد گوناگون استفاده

بیست و هشتمین همایش سالانه سیاست‌های پولی و ارزی اصلاحات ساختاری برای ثبات مالی

تهران، مرکز همایش‌های بین‌المللی صدا و سیما - ۲۹ و ۳۰ خرداد ۱۳۹۷

نموده‌اند؛ مثلاً خطر حاصل از عدم وجود مبیع^۱، عدم حصول مبیع، مبهم بودن جنس مبیع، مبهم بودن نوع مبیع، عدم تعیین دقیق مقدار مبیع و غیره (نراقی، ۱۴۱۵ق.، ص. ۳۱).

در مفهوم‌شناسی غرر لازم است به جایگاه عرف توجه شود. در واقع، نباید در تشخیص غرر دقت‌های عقلی مورد توجه قرار گیرد؛ چرا که به دقت عقلی، شاید معامله‌ای پیدا نشود که از تمام جهات اطلاعات کامل داشته و هیچ خطری در آن وجود نداشته باشد. بنابراین، ملاک تشخیص وجود غرر، تشخیص عرف است (موسویان و میثمی، ۱۳۹۵، ص. ۱۲۹).

به لحاظ سندی، برای قاعده نفی غرر مدارکی چون اجماع و روایات مطرح شده است. اصلی‌ترین روایتی که در این زمینه وجود دارد حدیث مشهور نبوی است که می‌فرماید: «پیامبر از بیع غرری نهی فرمود^۲» (عاملی، ۱۴۰۹ق.، ج. ۱۵، ص. ۴۴۸). هر چند این حدیث در باب بیع وارد شده، اما همان‌طور که گروهی از فقها مطرح کرده‌اند، عدم وجود غرر مختص باب بیع نبوده و در تمامی ابواب جاری است (موسوی خمینی، ۱۴۲۱ق.، ج. ۳، ص. ۶۹).

دلیل این مسئله آن است که غرر یا به معنای خدعه و فریب می‌باشد که در این صورت حرمت آن اختصاص به بیع ندارد و هر خدعه‌ای چه در بیع و چه در غیر آن، حرام است؛ یا اینکه به معنای خطر ناشی از خدعه، غفلت و جهالت است (خطر و احتمال خسارتی که عقلاً به آن ترتیب اثر می‌دهند و کسی را که به آن اعتنا نمی‌کند، سرزنش می‌نمایند) که در این صورت هم هر چند در متن حدیث بیع غرری ذکر شده است، اما عرف این مسئله را مخصوص بیع نمی‌داند و بیع را صرفاً به عنوان یکی از مصادیق پرکاربرد قاعده ممنوعیت غرر در نظر می‌گیرد. بنابراین قاعده شامل بیع و غیربیع می‌گردد (مراغی، ۱۴۱۷ق.، ج. ۲، ص. ۳۱).

۶/۲/۲ تفاوت غرر با ریسک

نکته مهمی که لازم است در مفهوم‌شناسی غرر به آن توجه شود، مسئله رابطه غرر و ریسک است. در واقع، اگر ریسک و نااطمینانی ناشی از جهالت و ابهام در متن و ارکان قرارداد باشد، مصداق غرر خواهد بود؛ اما چنانچه ریسک ناشی از ابهام و جهالت نسبت به آینده کالا یا خدمت مورد معامله باشد، مصداق غرر نیست و از این حیث معامله اشکالی نخواهد داشت.

برای مثال کسی که با دریافت تسهیلات مسکن از یک بانک اقدام به خرید خانه‌ای می‌کند، اگر نسبت به اندازه، زمان تحویل و قیمت خرید خانه ابهام داشته باشد، معامله غرری و باطل خواهد بود؛ اما اگر ابهام مربوط به تغییرات قیمت دارایی در آینده باشد (اگرچه خرید خانه معمولاً ریسک و مخاطره دارد) مصداق غرر نخواهد بود. از این رو، رابطه منطقی غرر و ریسک، عموم و خصوص مطلق است؛ بدین معنا که هر غرری ریسک است، ولی هر ریسکی غرر نیست (بهاروندی، ۱۳۸۸، ص. ۱۴).

^۱ کلمه مبیع در فقه در مقابل ثمن قرار می‌گیرد. مثلاً در عقد بیع، به کالایی که به خریدار تحویل داده می‌شود «مبیع» و به پولی که از فروشنده دریافت می‌گردد، «ثمن» گفته می‌شود.

^۲ «نهی النبی عن بیع الغرر»

بیست و هشتمین همایش سالانه سیاست‌های پولی و ارزی اصلاحات ساختاری برای ثبات مالی

تهران، مرکز همایش‌های بین‌المللی صدا و سیما - ۲۹ و ۳۰ خرداد ۱۳۹۷

۶/۲/۳ انطباق غرر بر معاملات فردایی ارز

سوالی که در اینجا مطرح می‌شود آن است که آیا معاملات فردایی ارز مصداق غرر هستند؟ در پاسخ به این سوال لازم است هر یک از دو تصویر حقوقی ذکر شده از این معاملات در قسمت‌های قبل، به صورت مستقل مورد بررسی واقع شود.

در رابطه با تصویر حقوقی اول یعنی: «معامله بر روی تغییرات نرخ ارز (شرط‌بندی قیمتی)» به نظر می‌رسد با توجه به مبهم بودن عوض و معوض در این معامله، چالش غرر به صورت جدی قابل توجه است؛ چرا که به لحاظ فقهی وجود ابهام در عوض و معوض معاملات یکی از عوامل اصلی ایجاد غرر محسوب می‌شود.

توضیح آنکه در این تصویر، طرفین معامله بر روی یک امر کاملاً تصادفی یعنی نرخ ارز در روز آینده به معامله می‌پردازند و هر یک از آنها موظف است در صورت خطا، تاوان مشخصی به طرف مقابل بپردازد. اما اینکه معوض (نرخ ارز در روز آینده) به چه میزان خواهد بود یا اینکه چه میزان تاوان (عوض) باید توسط فرد بازنده پرداخت شود، به طور کامل مبهم بوده و ممکن است هر مقداری باشد. همین مسئله سبب ایجاد جهل منجر به نزاع در ارکان و مفاد قرارداد می‌گردد و لذا معامله غرری خواهد شد.

اما در رابطه با تصویر حقوقی دوم: «تعهد طرفینی جهت انجام بیع در روز آینده بدون امکان تحویل» به نظر می‌رسد غرر در این معامله وجود نخواهد داشت. زیرا در این تصویر فروشنده ارز فردایی متعهد می‌شود تا در پایان روز کاری فردا، مقدار معینی از یک ارز خارجی را به قیمتی که در زمان حال تعیین می‌شود، بفروشد. در مقابل، خریدار ارز فردایی متعهد می‌شود که ارز را در زمان تعیین شده (با قیمت مذکور) خریداری کند. در اینجا عوض و معوض معامله از ابتدا برای طرفین روشن بوده و لذا غرر ایجاد نخواهد شد.

در واقع در اینجا تعهد خرید، عوض معامله محسوب می‌شود که در مقابل معوض یعنی تعهد به فروش قرار گرفته است. میزان ارز مبنای معامله و قیمت نیز از ابتدا به صورت دقیق تعیین شده است؛ لذا جهل و ابهامی در مفاد و ارکان قرارداد وجود ندارد. البته همانند سایر معاملات در اینجا هم ریسک قابل تصور بوده و ممکن است نرخ واقعی ارز بالاتر یا پائین‌تر از نرخ توافق شده باشد. این مسئله می‌تواند سبب ایجاد ریسک و پرداخت تاوان توسط یکی از طرفین معامله گردد؛ اما بر مبنای آنچه در بالا ذکر شد، این ریسک ناشی از ارکان و مفاد قرارداد نبوده و غرر محسوب نمی‌شود.

۷ طراحی راهکارهای جایگزین اسلامی جهت سامان‌دهی معاملات فردایی ارز

با توجه به اینکه نیاز به معاملات فردایی ارز یک نیاز کاملاً واقعی محسوب می‌شود که بازارهای پولی و مالی به آن احتیاج دارند و با در نظر گرفتن چالش‌های فقهی که در معاملات فردایی فعلی وجود دارد (به ویژه مسئله قمار و غرر)، ضرورت طراحی قالب‌های حقوقی جایگزین که از سازگاری کامل آنها با فقه اسلامی در مرحله طراحی اطمینان کافی وجود داشته باشد، احساس می‌شود. بر این اساس، در ادامه دو راهکار کوتاه‌مدت و میان‌مدت جهت انجام معاملات فردایی ارز در چهارچوب شرعی پیشنهاد می‌گردد.

بیست و هشتمین همایش سالانه سیاست‌های پولی و ارزی اصلاحات ساختاری برای ثبات مالی

تهران، مرکز همایش‌های بین‌المللی صدا و سیما - ۲۹ و ۳۰ خرداد ۱۳۹۷

۷/۱ راهکار کوتاه‌مدت: انجام معاملات فردایی در قالب‌های حقوقی تعهد یا صلح

می‌توان معاملات فردایی ارز را در قالب حقوقی تعهد بیع در آینده و یا عقد صلح طراحی کرد. در قالب اول، فروشنده بر اساس قرارداد متعهد می‌شود تا در سررسید مشخص (یک روز کاری)، مقدار معینی از یک ارز خارجی را به قیمتی که در زمان حال تعیین می‌شود، بفروشد. در مقابل، خریدار آتی ارز متعهد می‌شود که ارز مذکور را با مشخصات ذکر شده خریداری کند.

قالب حقوقی دوم (عقد صلح) نیز مشابه قالب حقوقی اول است. در واقع، فروشنده فردایی ارز بر اساس قرارداد صلح، مقدار معینی از یک ارز خارجی را در مقابل قیمتی معین به خریدار ارز صلح می‌کند. همچنین، متعهد می‌شود ارز مذکور را با مشخصات ذکر شده، در سررسید (یک روز کاری) تحویل دهد. در مقابل، خریدار ارز متعهد می‌شود که ارز مذکور را با مشخصات ذکر شده خریداری کند.

در این راهکار لازم است تدابیر مشخصی در نظر گرفته شود تا معاملات مذکور حقیقتاً بر روی کالا (ارز) اتفاق بیافتد و نه بر روی تغییرات نرخ ارز. به طور مشخص لازم است امکان تحویل فیزیکی در معاملات در نظر گرفته شود. به نحوی که اگر یکی از طرفین معامله به هر دلیل نیازمند ارز فیزیکی بود، بتواند بدون مشکل آن را تحویل بگیرد. البته طبیعی است که طرفین می‌توانند با توافق یکدیگر به صورت نقدی (بدون تحویل فیزیکی) تسویه کنند؛ اما این اختیار نباید نافی حق تحویل گرفتن ارز به صورت فیزیکی باشد.

جهت اجرای صحیح این الگو در عمل توصیه می‌شود بانک مرکزی با مشورت کانون صرافان ایران، دستورالعمل و فرم نمونه قرارداد مشخصی جهت معاملات فردایی ارز تهیه کند و انجام این معاملات را در چهارچوب‌های قانونی و شرعی تعیین شده مجاز اعلام نماید؛ به نحوی که صرافی‌های مجاز بتوانند در چهارچوب دستورالعمل و نمونه قرارداد مذکور زمینه انجام معاملات فردایی بین ذینفعان را فراهم کنند.

انجام این کار سبب می‌شود معاملات فردایی فعلی که به لحاظ شرعی و قانونی با اشکالات مهمی مواجه هستند و به صورت غیررسمی صورت می‌پذیرند، از یک طرف با قوانین و ضوابط شرعی سازگار شده و از سوی دیگر به بخش رسمی بازار پول منتقل شوند.

۷/۲ راهکار میان‌مدت: تشکیل بازار رسمی معاملات آتی ارز در بورس کالا

به نظر می‌رسد راهکار اصلی و میان‌مدت جهت حل چالش‌های معاملات فردایی، تشکیل بازار رسمی معاملات آتی ارز در بورس کالای ایران می‌باشد. در واقع پس از کسب موافقت بانک مرکزی، می‌توان بازار آتی ارز را در بورس کالا بر اساس دو قالب حقوقی تعهد بیع در آینده و یا عقد صلح طراحی کرد.

در قالب اول، فروشنده آتی ارز بر اساس قرارداد متعهد می‌شود تا در سررسید مشخص، مقدار معینی از یک ارز خارجی را به قیمتی که در زمان حال تعیین می‌شود، بفروشد. در مقابل، خریدار آتی ارز متعهد می‌شود که ارز مذکور را با مشخصات ذکر شده خریداری کند.

همچنین، به منظور جلوگیری از امتناع طرفین از انجام قرارداد، طرفین به صورت شرط ضمن عقد، متعهد می‌شوند مبلغی را به عنوان وجه تضمین نزد اتاق پایاپای بورس کالا بگذارند و متعهد می‌گردند تا متناسب با

بیست و هشتمین همایش سالانه سیاست‌های پولی و ارزی اصلاحات ساختاری برای ثبات مالی

تهران، مرکز همایش‌های بین‌المللی صدا و سیما - ۲۹ و ۳۰ خرداد ۱۳۹۷

تغییرات قیمت آتی، وجه تضمین را تعدیل کنند. اتاق پایاپای از طرف آنان وکالت دارد تا متناسب با تغییرات، بخشی از وجه تضمین هر یک از طرفین را در اختیار طرف دیگر معامله قرار دهد و او حق استفاده از آن را خواهد داشت تا در سررسید با هم تسویه کنند. در این روش، هر یک از متعهد فروش یا متعهد خرید می‌توانند در مقابل مبلغ معینی، تعهد خود را در بازار ثانوی به شخص ثالث واگذار کنند. در این صورت شخص ثالث جایگزین طرفین در انجام تعهدات خواهد شد (پیره، ۱۳۸۹، ص. ۱۱).

قالب حقوقی دوم (عقد صلح) نیز مشابه قالب حقوقی اول است. در واقع، فروشنده آتی ارز بر اساس قرارداد صلح، مقدار معینی از یک ارز خارجی را در مقابل قیمتی معین به خریدار آتی ارز صلح می‌کند. همچنین متعهد می‌شود ارز مذکور را با مشخصات ذکر شده، در سررسید تحویل دهد. در مقابل، خریدار آتی ارز متعهد می‌شود که ارز مذکور را با مشخصات ذکر شده خریداری کند. وجه‌الضمان نیز به صورت شرط ضمن عقد لازم صلح در نظر گرفته می‌شود.

البته در الگوی منطبق با شریعت معاملات آتی لازم است علاوه بر شرعی بودن متن قرارداد، تدابیری اتخاذ شود تا معاملات در عمل صوری انجام نشود. لذا لازم است در آئین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های اجرایی مواردی ذکر گردد؛ از جمله: در صورت تمایل خریدار امکان تحویل ارز وجود داشته باشد؛ سقفی برای حجم معاملات کل بازار، هر کارگزار و هر فروشنده در نظر گرفته شود تا افزون بر رعایت ضابطه شرعی قدرت بر تسلیم، از شکل‌گیری بحران‌های احتمالی جلوگیری شود و در نهایت، راهکارهایی برای شناسایی فروشنده آتی و میزان اعتبارش تعریف شود.

در پایان لازم به ذکر است که معامله‌کنندگان بازار آتی به طور معمول دو گروه هستند. گروه نخست کسانی هستند که جهت پوشش ریسک معامله می‌کنند و گروه دوم، سرمایه‌گذاران مالی (سفته‌بازان) می‌باشند که به دنبال کسب سود از محل تغییر قیمت هستند. بنابراین، صرفاً گروه کمی از ذینفعان به هدف تحویل وارد بازار آتی ارز می‌شوند. از منظر اقتصادی، در بازار آتی همان‌طور که به معامله‌گران گروه نخست احتیاج هست، به سفته‌بازان نیز احتیاج وجود دارد و اصولاً بدون وجود آنها بازار شکل نمی‌گیرد؛ چون آنها هستند که قیمت را به تعادل می‌رسانند و باعث نقدشوندگی می‌شوند.

از منظر فقهی نیز تمامی انگیزه‌های عقلایی معامله (اصطلاحاً داعی)، مشروعیت فقهی دارند و نباید تصور کرد که فقط معامله با انگیزه تحویل ارز جواز شرعی دارد (میرمعزی، ۱۳۸۲، ص. ۸). به عبارت دیگر، اشخاص گوناگون با انگیزه‌های مختلف می‌توانند وارد بازار آتی ارز شوند و این اشکالی ایجاد نمی‌کند.

۸ جمع‌بندی، نتیجه‌گیری و توصیه‌های سیاستی

این تحقیق تلاش نمود تا ضمن موضوع‌شناسی ماهیت معاملات فردایی ارز (از طریق انجام مصاحبه شفاهی با برخی از فعالان این بازار) چالش‌های فقهی این معاملات را تبیین نموده و راهکارهای جایگزین مشخصی در چهارچوب اسلامی پیشنهاد نماید. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که نیاز به ابزارهای مشتقه ارزی برای عموم ذینفعان یک نیاز کاملاً واقعی محسوب می‌شود و در صورتی که نظام پولی و مالی رسمی نتواند به این نیاز پاسخ دهد، شیوه‌های جایگزین (مانند معاملات فردایی ارز) در بازار غیررسمی رشد خواهد نمود.

علاوه بر این، می‌توان معاملات فردایی را در دو قالب حقوقی تصویر کرد که عبارت‌اند از: «معامله بر روی تغییرات نرخ ارز (شرط‌بندی قیمتی)» و «تعهد طرفینی جهت انجام بیع در روز آینده بدون امکان تحویل». از منظر فقهی تصویر اول با دو چالش قمار و غرر مواجه است و تصویر دوم صرفاً با چالش قمار مواجه می‌باشد. راهکارهای جایگزین پیشنهادی این تحقیق جهت سامان‌دهی معاملات فردایی نیز شامل راهکار کوتاه‌مدت: «انجام معاملات فردایی در قالب‌های حقوقی تعهد یا صلح» و راهکار میان‌مدت: «تشکیل بازار رسمی معاملات آتی ارز در بورس کالا» می‌باشد.

با توجه به تحلیل‌های ارائه شده، توصیه می‌شود بانک مرکزی با مشورت کانون صرافان ایران، دستورالعمل و فرم نمونه قرارداد مشخصی جهت معاملات فردایی ارز تهیه کند و انجام این معاملات را در چهارچوب‌های قانونی و شرعی تعیین شده مجاز اعلام نماید؛ به نحوی که صرافی‌های مجاز بتوانند در چهارچوب دستورالعمل و نمونه قرارداد مذکور زمینه انجام معاملات فردایی بین ذینفعان را فراهم کند. همچنین بانک مرکزی با همکاری منسجم و سازنده با سازمان بورس و اوراق بهادار، زمینه تشکیل بازار آتی ارز در بورس کالا را فراهم نماید.

بیست و هشتمین همایش سالانه سیاست‌های پولی و ارزی اصلاحات ساختاری برای ثبات مالی

تهران، مرکز همایش‌های بین‌المللی صدا و سیما - ۲۹ و ۳۰ خرداد ۱۳۹۷

* منابع و ماخذ

الف- منابع فارسی و عربی

۱. ابن اثیر، م. (۱۴۱۰ ق.). النهایه فی غریب الحدیث و الاثر. قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان.
۲. انصاری، م. (۱۴۰۶ ق.). کتاب المکاسب. ج. ۱، قم: مجمع الفکر الاسلامی.
۳. بهاروندی، ا. (۱۳۸۸). بیان و اثبات تفاوت ماهوی معاملات مبتنی بر غرر و قراردادهای پوشش ریسک از منظر فقه امامیه. راهبرد توسعه، ۱۸.
۴. پیره، م. (۱۳۸۹). مصوبات کمیته فقهی سازمان بورس و اوراق بهادار. تهران: انتشارات سازمان بورس و اوراق بهادار.
۵. رضایی، م. و اکبری، م. (۱۳۹۲). سوآپ ارز: بررسی فقهی و امکان استفاده از آن در بازارهای اسلامی. فصلنامه معرفت اقتصاد اسلامی، ۸.
۶. زبیدی، س. م. م. (۱۴۱۴ ق.). تاج العروس من جواهر القاموس. بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع.
۷. شعبانی، ا. و بهاروندی، ا. (۱۳۸۹). قراردادهای آتی‌ها و اختیار معامله ارزی از دیدگاه فقهی و اقتصادی. دوفصلنامه مطالعات اقتصاد اسلامی، ۱.
۸. طباطبایی، س. م. م. ح. (۱۴۱۷ ق.). المیزان فی تفسیر القرآن، ج. ۵، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
۹. طریحی، ف. (۱۴۱۶ ق.). مجمع البحرین. ج. ۲، تهران: کتابفروشی مرتضوی.
۱۰. عاملی، ش. ح. (۱۴۰۹ ق.). وسائل الشیعه. ج. ۱۵، قم: مؤسسه آل‌البیت.
۱۱. مراغی، ا. م. (۱۴۱۷ ق.). تفسیر مراغی، ج. ۲، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۱۲. معصومی‌نیا، غ. (۱۳۸۹). ابزارهای مشتقه: بررسی فقهی و اقتصادی. قم: سازمان انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۱۳. معصومی‌نیا، غ.، و سیدی‌نیا، س. ع. ا. (۱۳۸۹). بررسی فقهی قرارداد اختیار معامله. فصلنامه اقتصاد اسلامی، ۴۰.
۱۴. موسوی خمینی، ر. (۱۴۱۶ ق.). تحریر الوسیله. ج. ۱، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۱۵. موسوی خمینی، ر. (۱۴۲۱ ق.). کتاب البیع. ج. ۳، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۱۶. موسویان، س. ع. و میثمی، ح. (۱۳۹۵). بانکداری اسلامی (۱): مبانی نظری-تجاری عملی. ویرایش پنجم، تهران: پژوهشکده پولی و بانکی.
۱۷. نراقی، م. ا. (۱۴۱۵ ق.). مستند الشیعه فی أحكام الشریعه. قم: مؤسسه آل‌البیت (ع).

ب- منابع انگلیسی

18. Meissner, G. (2015). Credit derivatives, application, pricing and risk management. Oxford: Blackwell Publishing.
19. Palgrave Dictionary. (201۶). The new Palgrave dictionary of money and finance. UK: MacMillan.
20. Saunders, A. and Cornett, M. (2015). Financial Markets and Institutions. 6th edition, Princeton: Business and Economics.
21. Simpson, T. (2015). Financial Markets, Banking and Monetary Policy, London: Wiley Finance.